

about cases where Chumaks in Odessa became victims of criminal elements and police abuse, about cheating Chumaks by Odessa dealers etc. It is concluded, that «The Messenger of Odessa» not only covers issues related to the stay in Odessa Chumaks, but often defended Chumaks.

Keywords: Chumacks, Odessa, «The Messenger of Odessa».

Тарас Гончарук

Чумацкий промысел и Одесса (по материалам газеты «Одесский вестник» конца 1850-х – середины 1860-х гг.)

В статье рассматриваются публикации газеты «Одесский вестник» 1858 – 1867 гг. посвященные чумацкому промыслу. В частности анализируются публикации: о трудностях чумацких перевозок в Одессу; о влиянии чумаков на состояние одесских улиц; о случаях, когда чумаки становились в Одессе жертвами криминальных элементов и полицейского произвола; об обмане чумаков одесскими перекупщиками и др. Делается вывод о том, что «Одесский вестник» не только освещал вопросы, связанные с пребыванием в Одессе чумаков, но и нередко выступал в их защиту.

Ключевые слова: чумаки, Одесса, «Одесский вестник».

Рецензент: О.І.Гуржій, д.і.н., провідний науковий співробітник (Інститут історії України НАН України)

УДК 94(477.7) «Чайковський»

Володимир Полторац

**АДАМ ЧАЙКОВСЬКИЙ У ЧОТИРИКУТНИКУ
ПАРИЖ – СТАМБУЛ – ПЕТЕРБУРГ – ВАРШАВА**

У статті на основі опублікованих документів з'ясовані основні віхи життя сина відомого політичного діяча ХІХ ст. Михайла Чайковського – Адама. Його біографія дає можливість уточнити та дослідити невідомі сторінки життя та діяльності самого М.Чайковського (Садик-паші). Народившись в Парижі, отримавши освіту у Франції та взявши участь у франко-пруській війні на її боці, військову кар'єру Адам Чайковський розпочав у Стамбулі. Прослуживши майже півтора десятки років в османській армії, він продовжив кар'єру в російській армії – дослужився до рангу генерал-майора і вийшов у відставку. Опинившись в Сімферополі, він на схилі свого життя у 78 років був пограбований більшовиками – кінець життя зустрів скоріш за все у Варшаві – хоча достеменних відомостей про це в нашому розпорядженні немає. Доля цієї людини в умовах геополітичних трансформацій другої половини ХІХ – початку ХХ ст. показова і авантюрна водночас.

Ключові слова: Адам Чайковський (Тимур-бей), Михайло Чайковський (Садик-паша), Владислав Чайковський (Музафер-паша), Іван Брюховецький.

Примхи долі роблять дітей визначних історичних постатей заручниками їхнього походження. Не те, щоб більшість протистояла такому вимушено яскравому уродженню, проте бувають випадки, коли відомість самого «героя історії» обумовлена діяльністю його сина. Що б знали ми про Христофора Колумба, якби не «популяризаторська» діяльність його синів Дієго та Фернандо? Адже навіть континент, відкритий Колумбом, промовисто був названий вченими Америкою,

проте біографія першовідкривача руки його сина Фернандо повернула пальму першості у авторстві найвизначнішого географічного відкриття в історії Христофору. Постать Михайла Чайковського (Садик-паші) – яскравого письменника та талановитого політичного діяча XIX ст., теж суцільно уявляється завдяки зусиллям його старшого сина Адама, який по трагічній загибелі батька отримав у спадок його архів. Бурхлива видавнича діяльність розгорнулась у 1890-1900 рр. – публікувались спогади самого Чайковського, історичні документи з його життя. Згодом Адам Чайковський (Тимур-бей) передав матеріали з архіву батька для публікацій до польських та українських часописів.

На даний момент діяльність Садик-паші в Османській армії відображена у значній кількості опублікованих джерел і літературі¹⁵¹. Зокрема, як керівник козацьких загонів в складі османської армії привертала увагу багатьох істориків – турецьких¹⁵², польських¹⁵³, російських¹⁵⁴ та українських¹⁵⁵, болгарських¹⁵⁶. Біографія ж старшого сина Михайла Чайковського не була об'єктом спеціального дослідження – йому присвячена стисла й неповна біографічна довідка в «Словнику польської еміграції в Туреччині» Єжи Латки¹⁵⁷ та декілька фрагментарних згадок в працях, присвячених дослідженню діяльності самого Садик-паші.

Важливим джерелом для біографії Адама Чайковського слід було б назвати спогади його батька Михайла Чайковського – частково вони були видані в «Киевской старине» (1891-1892), повністю – в «Русской

¹⁵¹ Записки Михаила Чайковского (Садък Паши) // Киевская старина. – 1891, 1892; Чайковский М.С. Записки // Русская старина. – 1895 – 1898, 1900, 1904; Czajkowski M. Pamiętniki Sadyka Paszy Michala Czajkowskiego / tłumaczył na polskie A.P. – Lwów: Nakładem księgarzni Gubrynowicza i Schmidta, 1898; Рудницький Є. До історії польського козакофільства // За сто літ. – Кн. 1. – С. 62–66; Слабченко Т. «Коли повернув на Україну Садик-Паша?» // ЗІФВ ВУАН. – Кн. XXV. – К., 1929; Czajkowski M. Moje wspomnienia o wojnie 1854 roku. – Warszawa, 1962; Chudzikowska Jadwiga Dziwne życie Sadyka Paszy o Michale Czajkowskim. – PiW, 1971; Смоховська-Петрова В. Михал Чайковски – Садък паша и Българско възраждане. – София, 1973; Сень Д., Пригарин А. Панславизм Михала Чайковского и история казачества в Османской империи // Поляки в истории России: история и современность Краснодар, 2007. С.147–160; Пригарин О. «Козацтво в Туреччині» М. Чайківського як джерело вивчення козацьких формувань в Оттоманській Порті середини XIX ст. // Наукові праці історичного факультету ЗНУ. – Вип. XIII. – 2001. – С. 26.

¹⁵² Gumus Musa. Mehmed Sadik Pasa (Michal Czajkowski) ve Osmanli devletinde kazak suvari alayi // Turkish studies. – V. 5/3. – 2010. – P.1362 – 1375; Badem, Candan. The Ottoman Crimean War (1853-1856). – Leiden-Boston, 2010.

¹⁵³ Rawita-Gawronski Fr. Michal Czaykowski (Sadyk-pasza). Jego zycie, dzialalnosc wojskowa i literacka. Zarys biograficzny. – Petersburg, 1901; Кулецька Алісія. Поміж Польщею, Туреччиною і Росією: Міхал Чайковський (паша Мехмет Садик) і проблеми «козащини» в XIX ст. // Причорноморський регіон у контексті світової політики: історія та сьогодення. – Одеса, 2008. – С. 117 – 125.

¹⁵⁴ Борисєнок Ю. Атаман Садък-паша // Родина. – 1998. – №5 – 6.

¹⁵⁵ Лисяк-Рудницький І. Козацький проект Міхала Чайковського під час Кримської війни: аналіз ідей // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – К.: Основа, 1994. – Т. 1. – С. 251-263; Полтораєв В. Документи про М. Чайковського в Державному архіві Одеської області // Чорноморська минувщина: Записки Відділу історії козацтва на півдні України НДІК Інституту історії України НАНУ. – Вип. 5. – Одеса, 2010. – С.141 – 145.

¹⁵⁶ Стойчев И.К. Казак-алая на Чайковски. – София, 1944.

¹⁵⁷ Jerzy S.Latka. Słownik polaków w imperium Osmanskim i republice Turcji. – 2005. – 79.

старине» (1895-1898, 1900, 1904). Про цей текст відомо, що «великий рукопис» у 1891 почав друкуватись в Києві, але із пропусками та скороченнями, тому раптово припинились. Редакція «Російської старовини», придбавши весь оригінал, надає його на своїх сторінках в повному перекладі, без скорочень»¹⁵⁸. Серед джерел біографії Адама Чайковського нами було використано його послужний список в переліку полковників російської армії (1902 та інших років)¹⁵⁹.

Ось, що нам відомо про Адама Чайковського з праці Єжи Латки: «Чайковський Адам (бей Тимур) – офіцер на османській службі. Старший син Михайла Чайковського. Випускник школи офіцерської Сен-Сір. У 1858 (?) р. прибув до Костянтинополя. В ранзі полковника виконував функції офіцера полку козаків. У 1866 р. отримав звання коменданта офіцерської школи. У 1870 р. разом з батьком подав у відставку, роком пізніше переїхав до Росії, де отримав ранг російського генерала»¹⁶⁰. Ця стисла інформація була зібрана по крихтам в праці Ядвіги Чудзіковської¹⁶¹. Звернувшись до цієї праці безпосередньо, ми значно більше дізнаємось про Адама Михайловича, розвінчуючи й деякі усталені міфи про непересічну постать, яка потрапила в тінь свого визначного батька.

Адам Чайковський народився 4 липня 1841 р.¹⁶² в Парижі від першої дружини Михайла – Леоніди (уродженої Габаре) і одразу потрапив в опіку некоронованого короля Польщі Адама Чарторийського. Перебуваючи в першому східному відрядженні, Михайло звертається в листі з Афін до князя Чарторийського з проханням стати хрещеним батьком для первістка, який на честь свого опікуна отримує ім'я Адам¹⁶³. На той момент у Леоніди і Михайла вже було двоє дочок Кароліна та Михайлина – щоправда пізніше в серцях він відмовлявся від цього батьківства¹⁶⁴, посилаючись на кодекс Наполеона в частині визнання офіційним чоловіком своїми усіх народжених до чи під час шлюбу дітей жінки.

Вже наприкінці Кримської війни Михайло Чайковський в листуванні згадував про свої плани залучити «15-річного сина Адася до козаків», але без обов'язку зміни релігії¹⁶⁵ (на той час Михайло вже став Мехмедом Садик-пашею та жив громадянським шлюбом із полькою Людвікою Снядецькою в маєтку неподалік Стамбула Сазли-Босна). Цей намір не одразу справдився – у 1856 р. він отримує

¹⁵⁸ Чайковский М.С. Записки Михаила Чайковского (Садык-Мехмет паша) // Русская старина. – 1895. – Вып. 11. – С.155.

¹⁵⁹ Список полковникам по старшинству. Составлен по 1 мая 1902. – СПб., 1902. – С.654; Список полковникам по старшинству. Составлен по 1 сентября 1903. – СПб., 1903. – С.546.

¹⁶⁰ Jerzy S.Latka. Słownik polaków w imperium Osmanskim i republice Turcji. – 2005. – 79.

¹⁶¹ Chudzikowska J. Dżiwne życie Sadyka Paszy. – 1982. – 570 s.

¹⁶² Список полковникам по старшинству. Составлен по 1 мая 1902. – СПб., 1902. – С.654.

¹⁶³ Chudzikowska J. Dżiwne życie Sadyka Paszy. – 1982. – S.173 –175.

¹⁶⁴ Chudzikowska J. Dżiwne życie Sadyka Paszy. – 1982. – S.505, 528.

¹⁶⁵ Chudzikowska J. Dżiwne życie Sadyka Paszy. – 1982. – S.382.

звістку про те, що старший син був «офранцужений» і не бажає їхати до батька. Навчаючись під опікою Владислава Замойського (хресного батька молодшого сина Владислава) у школі єзуїтів Клермон в Бельгії в колі першого народженого в еміграції покоління, Адам напевно відчував більшу свою причетність до французької культури, ніж до незнаної польської – і тим більш османської. Саме тоді молодші Чайковські згідно волі батька були відправлені до військового вишколу в Сен-Сір¹⁶⁶. Після закінчення цієї школи, випускниками якої був в той же час майбутній цар Сербії та Королівства Сербів, Хорватів та Словенців Петро, а пізніше – маршал де Голь та інші видатні особи, Адам Чайковський все ж потрапляє до Стамбулу. В своїй особовій анкеті під час служби в Росії він, щоправда, згадував про свою освіту: «В Парижі у Ролемському ліцеї отримав ступінь бакалавра; із Французької Сенсірської військової школи, випущений підпрапорщиком турецьких військ»¹⁶⁷. Напевно, згадувати про перебування в єзуїтській школі для нього, мусульманина, який у 1871 р. прийняв православ'я і служив в російській армії, не було потреби. Натомість французька освіта була особливо цінована після укладення 1892 р. франко-російського союзу.

Цікаві матеріали до біографії Адама Чайковського можна безумовно знайти в Краківській бібліотеці Польської академії наук, де В. Мільчев працював з оригіналом спогадів Адама про службу на кордоні з Грецією¹⁶⁸. Спогади написані рукою самого автора у 1906 р. і супроводжені його підписом та зазначенням, що укладені в Варшаві. Видані вони вже після Другої світової війни – але показово, що в спогадах самого Садик-паші діяльність молодого Чайковського майже не згадулася¹⁶⁹. Спогади його про службу на кордоні з Грецією описують події 1858, 1859 і 1862 рр.¹⁷⁰. Вже наприкінці 1859 р. він здійснює важливу військову місію в Фессалії – розшукує залишки поселень колишніх козаків 2-го полку¹⁷¹. Знахідкою є виписка про 44-й випуск Сен-Сірської військової школи (1859-1861), згідно якої два сини Чайковського саме в цей період навчались у Франції¹⁷². Можливо, вони складали іспити екстерном разом з цим курсом – принаймні, Адам в цей час в складі турецької армії не перебував.

¹⁶⁶ Chudzikowska J. *Dzivne zycie Sadyka Paszy*. – 1982. – S.434.

¹⁶⁷ Список полковникам по старшинству. Составлен по 1 мая 1902. – СПб, 1902. – С.654.

¹⁶⁸ Biblioteka PAN Krakow. Rps. 1902.

¹⁶⁹ Чайковский М.С. *Записки Михаила Чайковского*. – 1900. – Вып. 7. – С.201 – 224.

¹⁷⁰ Czajkowski Adam. *Wspomnienia generała Adama Czajkowskiego ze służby na granicy greckiej w latach 1858, 1859 i 1862 w pułkach otomańskich kozaków*. – 1961. – 50 s.

¹⁷¹ Chudzikowska J. *Dzivne zycie Sadyka Paszy*. – 1982. – S.455.

¹⁷² [Електрооний носій]. – Режим доступу: <http://www.saint-cyr.org/fichiers/promotions-eteintes/1859-1861-44e-promotion-de-nice-et-savoie.pdf>

Саме в Фессалії було створено військову школу на чолі з ветераном наполеонівських війн капітаном Грабським, яку очолив з часом Тимур-бей (Адам Чайковський¹⁷³). В школі вже у 1850-х роках викладали унтер-офіцерам топографію, географію, арифметику, історію, польську граматику – все викладання відбувалось на польській мові¹⁷⁴. Цікаво, що за спогадами Садик-паші, школою керував і його молодший син – Музафер¹⁷⁵. Характеризуючи своїх синів, Садик-паша пише: «Тут в Туреччині один мій син, і то молодший, міг би мене заступити... а на Україні, в Козаччині – мій син старший, бо молодший – то солдат-дипломат, а старший – козак». І дійсно – на турецькій службі Музафер-бей став пашею і у 1902-1907 рр., навіть отримав посаду губернатора Лівану, а старший син Адам зробив непогану кар'єру в російському війську. Сприяючи просуванню по службі синів, Садик-паша вже в рангах ротмістрів давав їм під оруду ескадрони – на що скаржились інші офіцери. Характерний випадок стався під час інспекції казарм – попередивши своїх синів «про раптову» перевірку, Садик-паша бажав покращити їхній послужний список. Проте занадто швидкі збори ескадронів Тимур-бея та Музафер-бея видали х з головою – сам Садик-паша тоді зазначив: «Дуже добрррре, тільки трррохи запрррудко» - виділяючи потрійним наголосом літери «р»¹⁷⁶.

Добре склались у Адама Чайковського відносини з мачухою – Людвіка Снядецька-Чайковська бачила в ньому наступника свого чоловіка в козацьких справах¹⁷⁷. Пізніше пасинок опікувався встановленням надгробку над її могилою та отримав її архів, частину якого він передав до Румунської Академії Наук в Бухаресті. Інші папери за згадками сучасників «цілу скриню», він пропонував для продажу у Варшаві перед Першою Світовою війною, проте подальша їх доля невідома.

**Офіцер і козак
Оттоманського війська**

¹⁷³ Chudzikowska J. Dżiwne życie Sadyka Paszy. – 1982. – S.502.

¹⁷⁴ Чайковський М.С. Записки Михаила Чайковского. – 1900. – Вып. 7. – С.201 – 224.

¹⁷⁵ Там само. – Вып. 12. – С.725.

¹⁷⁶ Chudzikowska J. Dżiwne życie Sadyka Paszy. – 1982. – S.482.

¹⁷⁷ Chudzikowska J. Dżiwne życie Sadyka Paszy. – 1982. – S.488 – 490.

Щодо прийняття ісламу – достеменних відомостей немає. Єдиний не мусульманський підрозділ османської армії – козаки – розташовувались поруч з мусульманськими полками і несли однакові повинності на збірних пунктах та у великих містах (де дислокувались в кавалерійських казармах). За згадкою Садик-паші, не виникало жодних конфліктів. На Великдень солдати-мусульмани запрошувались за святковий стіл до товаришів-християн, а останніх запрошували на святкування Байраму¹⁷⁸. В таких умовах тільки офіцери козацького корпусу приймали іслам, та й то це був спрощений варіант віросповідання, який скоріше сприймався як висловлення вірнопідданства династії Османів. Обидва сини Садик-паші по прибуттю з Франції служили в козацьких полках, а потім з легкої руки візиря Різи-паші та командувача фессалійським корпусом Абдул-Керим-Надір-паші отримали у 1863 р. нові мусульманські імена – Адам став Тимурбеєм, а Владислав – Музаффер-беєм (згодом – пашею). Ставши мусульманами, сини Садик-паші отримали пости штаб-офіцерів (можливо, штабу 3-го османського корпусу, до якого були приписані козацькі та драгунські ескадрони Садик-паші), знімали плани місцевості та укріплень¹⁷⁹.

Адам Чайковський в 1860-х рр. залишався в підпорядкуванні свого батька, виконуючи доручення і османського штабу. Зокрема, під час балканських операцій проти болгарських повстанців, гайдуків та простих розбишак, він за іронією долі очолював 1-у козацьку сотню, яка складалась з тих самих болгар – дітей заможних селян Шуменського округу¹⁸⁰. В Чам-дере він оточив і полонив «шайку Кучу-Оглу» – як зазначає Михайло Чайковський, він описав цей епізод у повісті «Болгарія». В згадках старого відставного генерала, 1-ий козацький ескадрон був найкращим серед козаків і драгунів під його орудою. На білих конях арабської породи він справляв прекрасне враження і з метою показати своє схвальне ставлення «до поляків, християн, слов'ян» султан Абдул-Азіз включив його до свого монаршого конвою – це дало підстави згадувати в майбутньому козацькі підрозділи, як гвардійські в складі османської армії¹⁸¹. Ескадрон з другої половини 1860-х рр. ніс службу в Стамбулі, дислокувався в кавалерійських казармах султанської гвардії. В той же час ад'ютантом Його величності певний час був молодший Чайковський, хоч це спростовують польські історики.

¹⁷⁸Чайковский М.С. Заметки и воспоминания Михаила Чайковского. – 1904. – Вып. 12. – С. 570.

¹⁷⁹Там само. – Вып. 8. – С.446.

¹⁸⁰Там само. – Вып. 12. – С.726.

¹⁸¹Там само. – Вып. 12. – С.733.

Подальші придворні інтриги втягнули Музафер-бея в змову проти батька – про це останній з жалем згадує в спогадах¹⁸².

Під час літніх маневрів 1870 р. в околицях Шумена Садик-паша під своєю командою мав 11 гвардійських кавалерійських ескадрони – досвідченість старшого сина дозволила надати йому керівництво правим флангом кавалерійської бригади в складі трьох козацьких ескадронів. Успішні дії Тимур-бея дозволили бригаді Садик-паші впоратись із поставленим завданням і оточити умовного супротивника¹⁸³. Після проведення цих маневрів Садик-паша подає у відставку у зв'язку з рішенням про ліквідацію особливостей стройової служби козацьких підрозділів – зокрема, запровадження турецької мови. Разом з ним подали у відставку Тимур-бей (А.Чайковський) та Рихард Бервинський. Осман-ага (Морозович) не був звільнений до часу виплати ним заборгованого в полкову касу – проте відомо, що вже у 1872 р. він разом з Садик-пашею поїхав з Стамбула до Одеси¹⁸⁴. Прибувши до Стамбулу, батько й син Чайковські одразу відчули себе зайвими – показовим був навіть факт, що молодший син Владислав (Музафер-бей) не підготував їм кімнати – і вони шукали квартиру одразу по прибуттю¹⁸⁵. Влаштувавшись в Стамбулі, Садик-паша взявся за перо – почався останній активний період його літературної творчості.

Восени 1870 р. декілька відставних козаків – і серед них Тимур-бей (Адам Чайковський) звернулись до Садик-паші: «Якщо нам вже не можна воювати в Туреччині, веди нас до Франції бити німців; адже вони наші вороги, а французи – наші друзі!» Великий візир Османської імперії Алі-паша мав з цього приводу розмову з відставним генералом Садик-пашею та визнав таку демонстрацію союзницьких стосовно Франції та Наполеона III «корисною», рекомендувавши у зв'язку з перебігом бойових дій не особисто очолити експедиційну бригаду, а доручити командування Тимур-бею – старшому синові Салик-паші. Алі-паша зазначив, що декілька заможних болгар подарує для цієї справи коней, зброю, обмундирування на цілий полк та навіть надасть потрібну кількість болгар-відставників. Планувалось створення «слов'яно-турецького легіону» для допомоги Франції. В разі кардинального повороту характеру бойових дій Алі-паша визнав за доречне й самому Садик-паші відправитись до Франції.

Загалом на французьких кораблях зі Стамбула відправились до Марселя 130 козаків двома загонами. Перший на чолі з відставними офіцерами Маріяном Заленицьким та Йосипом Стемпковським, а

¹⁸²Там само. – Вып. 8. – С.286.

¹⁸³Там само. – 1904. – Вып. 9. – С.632 – 633.

¹⁸⁴Там само.-С.638.

¹⁸⁵Там само.-С.635.

другий – безпосередньо на чолі з Тимур-беєм. Своєю старшому синові Садик-паша надав «листи» до президента третьої Французької республіки Луї Адольфа Тьера, з яким був знайомий особисто з 1830-х рр. Як згадував Садик-паша, перший загін потрапив під вплив поляків-емігрантів, відправлений до Ліона та був приписаний до італійського легіону. Другий загін розмістився в марсельських казармах доки Тимур-бей здійснював свою дипломатичну місію – там козаки потрапили до польського легіону Гржимайла.

Місія Тимур-бея у середині лютого 1871 р. досягла своєї мети – сам Адам Чайковський (народжений в Парижі та випускник військової академії Сен-Сір) навіть, був призначений капітаном кінних стрільців та командиром ескадрону, куди планувалось приписати усіх прибулих до Франції козаків. Міністр внутрішніх справ Франції Леон Мішель Гамбетта, однак, отримавши від знайомих йому поляків – емігрантів 1863 р. розлогу інформацію про цю справу і про Садик-пашу, сприйняв ці дії як спробу підсилення бонапартистської партії. Зокрема, йому стало відомо, що Садик-паша сам був особистим знайомим Наполеона III, а його корпус козаків був підтриманий колишнім французьким імператором.

Минуло два тижні і 1 березня 1871 р. Франція підписала Бордоську капітуляцію – війна закінчилась, настав час ескалації громадянського протистояння в Третій республіці. На тлі цих подій Тимур-бей повернувся до Туреччини, а за ним і усі козаки з офіцерами. За згадками цих «охотників», їх скрізь переслідували поляки – адже козаки були «православним слов'янським елементом», який начебто міг погіршити образ поляків в очах католицької Франції. Як підсумок цієї експедиції, Садик-паша наводить вислів одного з охотників, який повертався до Добруджі: «Не треба було й їхати»¹⁸⁶. До того ж поляки у Франції на думку Садик-паші скомпрометували себе і в двох інших фактах – активно бились в складі Познанського ландвера на боці пруської армії, а також стали активними учасниками Паризької комуни (згадати хоча б керівника збройних сил комуни Я.Домбровського)¹⁸⁷. Після повернення до Стамбулу Адам наштотхнувся на негативне ставлення з боку турецької влади – його не прийняли до служби¹⁸⁸. Микола Ігнат'єв, російський посол в Стамбулі, використав цю ситуацію – саме він намовив Адама до переїзду в Санкт-Петербург, де отримав би відповідний турецькому ранг в армії. Так і сталось. Садик-паша свідомо схвалив це рішення. «Великодушний монарх прийняв його (Адама) в число своїх підданих і в ряди своєї армії, яка складає

¹⁸⁶ Там само. – 1904. – Вып. 10. – С. 239-240.

¹⁸⁷ Там само. – 1904. – Вып. 12. – С. 576.

¹⁸⁸ Chudzikowska J. Dzivne zycie Sadyka Paszy.- 1982.- S.514, 516.

гордість та надію слов'ян» – зазначає Садик-паша¹⁸⁹. 9 січня 1872 р. Садик-паша писав своєму товаришеві Бистроновському, що Адам вступить до російської служби – виїхав до Росії він іще в листопаді, і ще 2 грудня 1871 р. в листі до Олександра II Садик-паша дякує за схильність до сина. Перебуваючи в стані психологічного зламу, підстаркуватий генерал писав вже про себе: «Очікую кінця життя... Якщо б милосердний Господь судив моїм кісткам лягти у вічний спокій в землі моїх пращурів, в улюбленій моїй Україні, то я б повернувся на батьківщину, безумовно надавши себе волі царя. Це був би кращий кінець життя для поляка-слов'янина». Подальше рішення самого відставного генерала повернутись до України було для російської дипломатії справою часу та техніки.

Польська громадськість різко засудила «демарш Чайковського». Серед міфів, поширених в той час, постає інформація, що Адам Чайковський став офіцером російської гвардії¹⁹⁰. Натомість його послужний список дає інформацію достатньо достовірну. «22 січня 1872 р. Адам Михайлович Чайковський, православний (!), одружений» вступив до російської армії в чині штабс-ротмістра. 26 вересня 1876 р. підвищений до ротмістра і в кампанії 1877 – 1878 рр. взяв участь як керівник ескадрону, яким був 8 років 7 місяців. Потім отримав чин помічника командира полку по стройовій підготовці (1 рік 2 місяці) в ранзі підполковника (отримав 1 січня 1887 р.). За непевною інформацією керував драгунським 26-м полком¹⁹¹. Цей полк відомий в історії під назвою 9-й Бузький уланський, проте 1882–1907 рр. дійсно носив назву 26-й драгунський, і в період 1873 –1888 рр. даних про його командира поки що не знайдено – саме в цей проміжок ним міг короткий термін бути Адам Чайковський. Полк с складі 9 корпусу брав участь у облозі Плевни. Черговий ранг полковника отримав після виходу у відставку з стройової служби у 1900 р., а після 1906 р. – ранг генерал-майора (на жаль не знайдено документа про це). Адам Чайковський поза стройовою службою обіймав посади повітового військового начальника (керував призовним пунктом) – у Тверській Губернії (1890-1900 р. Зубцов і Ржев), а з 29 березня 1900 р. – у Подільській губернії (Гайсин), де пробув на посаді до 1904 р.

Протягом служби в російській армії отримав нагороди: ордени Святої Анни 3-го ступеня з мечами та бантом (1878), Святого Володимира 4-го ступеня з мечами і бантом та Святого Станіслава 2-го ступеня з мечами і бантом (1879), орден Румунської зірки

¹⁸⁹ Чайковський М.С. Записки Михаила Чайковского. – 1904. – Вип. 9. – С.641.

¹⁹⁰ Chudzikowska J. Dżiwne życie Sadyka Paszy. – 1982. – S.522.

¹⁹¹ [Електрооний носій]. – Режим доступу: <http://www.saint-cyr.org/fichiers/promotions-eteintes/1859-1861-44e-promotion-de-nice-et-savoie.pdf>

(1879) – ці чотири нагороди за участь у війні 1877-1878 рр.¹⁹². Відоме на даний момент лише одне видання аналітичної записки А.Чайковського щодо стану організації армії в Боснії та Герцеговіні напередодні їх окупації Австро-Угорщиною¹⁹³.

Діяльність Адама Чайковського щодо популяризації спадщини свого батька потребує, на нашу думку, окремого дослідження. Достеменно відомо, що під час написання Ф.Равітою-Гавронським біографічної роботи про Михайла Чайковського, Адам Чайковський листувався з істориком та надавав йому певну інформацію. Безумовно, крім інформації про останні роки життя Садик-паші в Стамбулі, саме Адам за спогадами свідків оповів про перебіг самогубства батька – яскрава особиста драма ніби постає перед нашими очима¹⁹⁴.

З інших джерел відомо, що у 1906-1907 рр. деякі папери Адам Чайковський передав для друку в Краків. Тісні контакти зав'язались у відставного генерал-майора з українськими істориками – Іваном Застирцем та Євгеном Рудницьким, яким він передав деякі документи у 1914 і 1918 рр. Дослідити ці відносини – теж достатньо цікаве завдання для дослідження¹⁹⁵. Євген Рудницький зазначив, що у 1921 р. Адам Чайковський з сім'єю мешкав уже в еміграції – можливо, у Перемишлі (де в музеї знаходяться особисті речі його батька) чи Варшаві.

Остання відома згадка про Адама Чайковського випадково знайдена серед архівів... ВЧК! «9 травня 1919 року за проведення по ордеру Крим ЧК обшуку у мешкаючого в Сімферополі відставного генерал-майора А.М.Чайковського разом з коштовностями була конфіскована сімейна історична реліквія – шабля, яка належала гетьману України Івану Брюховецькому, яка згодом безслідно зникла»¹⁹⁶. Свого часу ще сам Садик-паша в своїх спогадах зазначав у відповідь на дорікання, нібито він турецьку зброю поставив на службу Росії, що зі Стамбулу «не взяв жодної зброї, окрім шаблі, яка успадкована від батька і яку я передав не до російських арсеналів, а моєму синові (Адаму. – В.П.), який служить тепер в російській армії»¹⁹⁷.

¹⁹² Список полковникам по старшинству. Составлен по 1 мая 1902. – СПб, 1902. – С.654; Список полковникам по старшинству. Составлен по 1 сентября 1903. – СПб, 1903. – С.546.

¹⁹³ Чайковский А. Несколько исторических заметок о прежней военной организации Боснии и Герцеговины // Военный сборник. – 1875. – № 9. – С.135-153.

¹⁹⁴ Rawita-Gawronski Fr. Michał Czaykowski (Sadyk-pasza). Jego życie, działalność wojskowa i literacka. Zarys biograficzny. – Petersburg, 1901.

¹⁹⁵ Застирець І. Мазепинці в Туреччині. З паперів Садик-паші (Чайковського)//Україна. – 1914. – Кн. 2. – С. 67 – 72; Рудницький Є. До історії польського козакофільства // За сто літ. – 1927. – Вып.1. – С.62 – 67.

¹⁹⁶ Андросов С.А. Судьба культурного наследия Крыма на изломе исторической эпохи (1917-1920 гг.) [электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.daark.org.ua/2011-06-07-09-41-55/99-1917-1920-_.html

¹⁹⁷ Чайковский М.С. Заметки и воспоминания Михаила Чайковского. – 1904. – Вып. 12. – С. 569.

Таким чином, в чотирикутнику європейських столиць прожив понад вісім десятиліть нащадок гетьмана Івана Брюховецького та козакофіла і мрійника Михайла Чайковського. Його спадщина продовжуватиме приваблювати увагу істориків і надалі.

Volodymyr Poltorak

**Adam Czajkovsky in quadrangle between
Paris-Istanbul-Petersburg-Warsaw**

On the basis of published documents clarified milestones of life of a prominent political figure in the XIX. Michael Czajkovsky's son – Adam. His biography gives the opportunity to clarify and explore the unknown life and activities of M. Czajkovsky (Sadyk Pasha). Borned in Paris, acquired the France Education, Adam Czajkovsky began his military career in Istanbul. Served almost 15 year in the Ottoman Army, he returned into the Russian army. Robbered by Bolsheviks in 1919 in Simferopol, he died in Warsaw in 1920th. His adventure life is typical and untypical both for the period of the second half of 19th century – beginning of 20th century.

Key words: Adam Czajkovsky (Timur-Bey), Michael Czajkovsky (Sadyk Pasha), Wladyslaw Czajkovsky (Muzafer Pasha), Ivan Bryuhovetskyu.

Владимир Полторак

**Адам Чайковский в четырехугольнике
Париж-Стамбул-Петербург-Варшава**

В статье на основе опубликованных документов показаны основные вехи жизни сына известного политического деятеля XIX в. Михаила Чайковского – Адама. Его биография дает возможность уточнить и исследовать неизвестные страницы жизни и деятельности самого М. Чайковский (Садык-паша). Родившись в Париже, получив образование во Франции и приняв участие на ее стороне во франко-прусской войне, военную карьеру Адам Чайковский начал в Стамбуле. Прослужив почти полтора десятка лет в османской армии, продолжил ее в российской армии, где дослужился до ранга генерал-майора и вышел в отставку. Оказавшись в Симферополе, он на закате своей жизни в 78 лет был ограблен большевиками – скончался правдоподобнее всего в Варшаве – хотя истинных сведений об этом в нашем распоряжении нет. Судьба этого человека в условиях геополитических трансформаций второй половины XIX – начала XX вв. показательная и авантюрная одновременно.

Ключевые слова: Адам Чайковский (Тимур-бей), Михаил Чайковский (Садык-паша), Владислав Чайковский (Музафер-паша), Иван Брюховецкий.

Рецензент: О.А.Бачинська, д.і.н., професор (Одеський національний університет імені І.І.Мечникова).

УДК 930.1[94(084.1)-021.5:(477.51)]

Ольга Ковалевська

**ЗОБРАЖЕННЯ КОЗАКІВ З ЧЕРНІГІВСЬКОГО
ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ імені В. ТАРНОВСЬКОГО:
ПОХОДЖЕННЯ, ІСТОРІЯ ЗБЕРІГАННЯ ТА ПОБУТУВАННЯ**

Висвітлено походження, історію зберігання та побутування десять зображень «малоросійських» козаків, що нині перебувають у фондах та експозиції Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського. Розглянуто